

מכה בפטיש באוכלין

מליח הישן וקוליים האיספנין

דרך עשיית המלאכה

גרמא בשבת

נתקיימה מחשבתו

'מכה (בפטיש) בידיים

פותח בית הצוואר

כוח אחר מעורב בהן

מחתכין את הדלועין לפני הבהמה

מלאכה המתקיימת

יישוב דברי הפרי מגדים

יישוב דברי המשנה ברורה

סיכום

מאמר זה, העוסק בשאלה האם מלאכת מכה בפטיש שייכת באוכלין, יחולק לשני חלקים. בחלק הראשון ננסה ליישב את קושיות האחרונים, מתוכן עולה שאין מכה בפטיש באוכלין. ננסה להוכיח את דברנו מתוך הגדרת מלאכת מכה בפטיש, והבנת דין גרמא בשבת. נעזר בשלב זה בעיון במספר סוגיות: הדחת מליח הישן וקוליים האיספנין בחמין, גרמא בשבת, פותח בית הצוואר ושיווי אוכלא. בשלב השני נעמוד על הסברא בגינה נטו האחרונים להסביר שאוכלין מופקעים מדין זה.

מליח הישן וקוליים האיספנין

בשולחן ערוך (אורח חיים שיה, ד) פסק המחבר שמותר להדיח מאכל יבש בחמין אף אם לא נתבשל קודם השבת:

ואם הוא דבר יבש שלא נתבשל מלפני השבת אין שורין אותו בחמין בשבת, אבל מדיחים אותו בחמין בשבת, חוץ מן המליח הישן ומן הדג שנקרא

קולייס האספנין, שאינם צריכים בישול אלא מעט, והדחתן היא גמר מלאכתן.

השו"ע מוציא מהכלל את מליח הישן וקולייס האספנין. הרמ"א רואה בשני המאכלים הללו, דוגמא למשפחה רחבה יותר, ועל כן הוא מרחיב את איסור ההדחה, לכל המאכלים שהדחתן היא גמר מלאכתן – מה שמוגדר אצלנו כ'קולי הבישול'.

מקורו של פסק המחבר הוא בגמרא¹ (לט ע"א):

כל שבא בחמין מלפני השבת שורין אותו בחמין בשבת, וכל שלא בא בחמין מלפני השבת מדיחין אותו בחמין בשבת, חוץ מן המליח ישן וקוליס האיספנין, שהדחתן זו היא גמר מלאכתן.

רש"י (שם) מסביר שמכיוון שהדחתו היא גמר מלאכתו, הרי שזהו בישולו. כלומר, רש"י אומר שאף-על-פי שלא מדובר בדרך הבישול הנורמטיבית, שהרי בדרך-כלל תהליך הבישול נעשה באמצעות העמדת המאכל על גבי האור. במליח הישן וקולייס האיספנין, ישנו חיוב אף על ההדחה לבדה **משום בישול**, מאחר ומאכלים אלה מגיעים למצבם האידיאלי, באמצעות הדחה בלבד.

אולם שניים מחשובי האחרונים, הלבוש והפרי מגדים, פרשו את דברי השו"ע והרמ"א כמי שאוסרים את הדחת מליח הישן וקולייס האיספנין מדין מכה בפטיש ולא מדין בישול וכך רצו לדייק מדברי רבנו חננאל (שם):

והמליח הישן וקולייס האיספנין אם לא הביאן בחמין מלפני השבת אפי' להדיחן בשבת אסור, ואם עבר והדיחן חייב חטאת שגמר מלאכה.

עוד קודם לר"ח נתפרשו הדברים בירושלמי (שבת פרק ז הלכה ב):

הדא איתתא כד מערבא בחיטיא משום מרקדה, כד מפרכייתא בראשייתא משום דשה, כד מתברא בצדדיא משום בוררת, כד מספייא משם טוחנת, כד מנפייא משם זורה, גמרה מלאכתה משם מכה בפטיש. ההן כיתנייא בקופנה

---

¹ במאמר, הפניה סתמית לגמרא מפנה לגמרא בשבת.

מכה בפטיש באוכלין

משם דש, במערוכה משם טוחן, באפסטיתה משם זורה, בכף משום בורר, כד מפלג משם מנפס, כד מתלש משם מחתך, גמר מלאכתו משם מכה בפטיש.

הזכרנו שרש"י בסוגיין מבאר בפרוש שהאסור הוא מדין בישול, וכן פסק הרמב"ם (שבת ט, ב), שחיובו של המדיח את המליח הישן וקולייס האיספנין הוא משום בישול. כמו כן, כלל לא הכרחי לדייק בדברי ר"ח כי הוא מחייב מדין מכה בפטיש, ולא מדין בישול.

מכוח זה הקשה האליה רבה, כיצד פסק הלבוש שהחיוב על הדחת מליח הישן וקולייס האיספנין הוא משום מכה בפטיש. הרי כבר פרשו גדולי הראשונים (רש"י והרמב"ם) שחיובו הוא משום בישול. מכך שאותם ראשונים לא חייבו על הדחת יבש משום מכה בפטיש, הסיק האליה רבה, שאוכלין מופקעים מדין מכה בפטיש. המשנה ברורה (שיח ס"ק לז) פסק שיותר להדיח מאכל בצונן ובכך להכשירו לאכילה:

והדחתן וכו' רוצה לומר בחמין, אבל בצונן מותר להדיחו ואף לשרותו, ואפילו בדבר שע"י שרייה בצונן נעשה ראוי לאכילה, שכל דבר שאינו אוכל מותר לעשותו אוכל בשבת.

כלומר, לשיטת המשנ"ב ההדחה עליה מחייבת הגמרא היא דווקא הדחה בחמין, ולא בצונן. קדמו לו בפסיקה זו הבית יוסף וספר הפרדס. בבאור הלכה (שם, ד"ה והדחתו) הביא את דעת הלבוש והפרי מגדים, אשר הבינו בגמרא שחיובא דמליח הישן וקולייס האיספנין הוא מדין מכה בפטיש, ותמחו לפי זה על הבית יוסף והפרדס שהתירו בצונן.

לפי כל הסוברים ששייך מכה בפטיש באוכלין, הדחה בצונן שמכשירה את המאכל תאסר. שהרי, סוף סוף מכשירה היא את המאכל. לעומת זאת, מי שסובר שאין מכה בפטיש באוכלין, יתיר להדיח את המאכל בצונן, לפי ששימוש בצונן, אינו בכלל בישול.

המשנה (שבת ג, א) אומרת, שאין ליתן את הביצה בחול או באבק דרכים בשביל שתצלח, ומבארת הגמרא (לח ע"ב) שאין לבשל את הביצה באופן שכזה, מכיוון שאנו גוזרים תולדות חמה אטו תולדות האור. מכוח דברי הגמרא שצליית ביצה בחמה אסורה משום גזרה בלבד, הקשה הבה"ל על כל הסוברים ששייך מכה בפטיש

באוכלין, מדוע לפי דבריהם, הגמרא אינה מחייבת על צליית ביצה בחמה משום מכה בפטיש, ומסתפקת באיסור דרבנן בלבד. בעקבות קושיה זו ביסס הביאור הלכה את טענתו, שאין מכה בפטיש באוכלין. בחלקו הראשון של מאמר זה נבאר, כיצד מתיישבת השיטה הסוברת שמלאכת מכה בפטיש שייכת באוכלין, עם דברי הגמרא הנזכרת, ועם פרושי ופסקי הראשונים.

דרך עשיית המלאכה

ראשית ננסה להוכיח, שעל אף שרש"י באר שחיובו של המדיח מליח הישן, וקולייס האיספנין הוא מדין בישול, לא הכרחי להסיק מכך שלדידו אין מכה בפטיש באוכלין.

בגמרא (לט ע"א) פרש רש"י שהחיוב על הדחת המאכל הוא מדין בישול, משום שזו דרך בני האדם לבשל. כאשר זו דרך בני אדם לבשל אנו מחייבים משום מבשל, אף-על-פי שעשיית המלאכה אינה תואמת את צורת עשיית המלאכה, במלאכת בישול הקלאסית.

את העקרון שעל פיו חילקנו בדברי רש"י בין חיוב על גמר מלאכה משום אב מלאכה מסוים, ובין חיוב משום מכה בפטיש, נוכיח מדיני מלבן.

בגמרא (קמז ע"א) נאמר, שהמנער טליתו בשבת חייב חטאת, ורש"י במקום פרש שחייב משום מלבן.

הקשו עליו התוספות (שם, ד"ה המנער) כיצד ניתן לחייבו משום מלבן – הרי מלאכת מלבן היא דווקא בכיבוס בעזרת מים, וכיצד אם כן ניתן לחייב את המנער טליתו משום מלבן. נראה שדיוק בדברי רש"י (שם) מיישב את קושיית תוס'. רש"י באר שחייב משום מלבן, מאחר "דזהו ליבונה".

רש"י מסביר שחייב משום מלבן, מכיוון שזו הדרך ללבן לכלוך שכזה. אם כן, רש"י לשיטתו, שמתחייבים משום אב המלאכה בכל המקרים שזו דרך עשיית המלאכה, אף-על-פי שאין פרטי המלאכה תואמים באופן מלא למלאכה המקורית.

לפי זה, רש"י מחייב בהדחת מליח הישן וקולייס האיספנין משום מבשל, ולא משום מכה בפטיש – לא מכיוון שהוא סבור שאין מכה בפטיש באוכלין, אלא מכיוון שזו הדרך להכשיר את המאכלים הללו לאכילה.

רק כאשר מדובר ביצירה סובייקטיבית שאינה תואמת את דרך עשיית המלאכה על-ידי בני אדם יתחייב משום מכה בפטיש, או לחילופין כאשר לא ניתן יהיה לחייב משום אף אב מלאכה אחר.

מכה בפטיש באוכלין

עם זאת, גם לאחר שיושבה קושיית האליה רבה על הלבוש והפמ"ג, עדיין קושיית הביאור הלכה מרחפת באויר – אם כנים דבריהם, מדוע על צליית הביצה בחול או באבק דרכים אינו חייב משום מכה בפטיש, הרי סוף-סוף כעת מוכשר המאכל לאכילה?

גרמא בשבת

מלאכת בישול הינה מלאכה ייחודית בהלכות שבת. היא ייחודית בכך שמלאכה זו אינה נעשית בידים, כי אם בגרמא. בשעה שהאדם נותן את הקדרה על גבי האור לא נוצר תבשיל באופן מיידי, אלא רק כעבור זמן מה. כיצד אם כן מתחייבים על בישול בשבת, הרי שנינו במפורש בגמרא (קכ ע"ב):

..כתיב "לא תעשה כל מלאכה"- עשייה הוא דאסור, **הא גרמא שרי**.

החזון אי"ש (בבא קמא סימן יד, סעיף יב) מבאר שקיימות מספר מלאכות, אשר מתחייבים עליהן בשבת, על אף היותן מלאכות 'גרמא', והן: זורה, מבשל וצד. דבריו מתבססים על דברי הגמרא (בבא קמא ס ע"א) המביאה את דברי רב אשי אשר מבאר שהזורה בשבת מתחייב, למרות שהדבר נעשה בגרמא. רב אשי מסביר שעל אף שבנזיקין מתחייבים רק על מעשה הנעשה בידים, בשבת מתחייבים אף על מעשה הנעשה בגרמא, לפי שבשבת "מלאכת מחשבת אסרה תורה".

לכאורה דברי הגמרא בב"ק עומדים בסתירה לגמרא בשבת. הרא"ש בב"ק (ו, יא) עמד על קושיה זו וחלק בין מלאכת זורה לשאר מלאכות שבת. הרא"ש הסביר שמכיוון שמלאכת זורה, הינה מלאכה שבהגדרתה נעשית בגרמא – חייב עליה בשבת. החזו"א הרחיב את חילוקו של הרא"ש, אף לבישול ולצד, שהן מלאכות שדרך עשייתן בגרמא.

לפי המתבאר לעיל, כאשר אנחנו מדברים על ביצה הנצלית מכוח חוס החול, או מחמת החום שבאבק הדרכים אין שום עילה לחיוב. מחד, מדובר בגרמא, ומאידך, אין דרך בני אדם לעשות כך את המלאכה.

הסיבה שאנו מחייבים על מלאכת בישול, למרות שהיא נעשית בגרמא, היא שדרכם של בני אדם לעשות כך את המלאכה, אך במקום שאין דרך בני אדם לעשות כך את המלאכה ודאי שלא נוכל לחייב משום בישול.

מצד שני, ודאי שעל צליית ביצה לא נוכל לחייב משום מכה בפטיש, שהרי סוף-סוף המלאכה נעשתה בגרמא, ואין מתחייבים על מכה בפטיש הנעשה בגרמא, אלא על בישול בלבד.

שוב ראיתי, שכך פרש המנחת חנוך את דברי רש"י בהסבירו שבמלאכת מכה בפטיש לא קיים החידוש הקיים במלאכת הבישול, לפיו האדם מתחייב אף-על-פי שהמלאכה נעשתה מאליה. והביא ראיה לדברים מהגמרא (עד ע"ב) האומרת שיוצר חביתא בשבת (חבית חרס) מתחייב שבע חטאות, ואילו היוצר תנור בשבת מתחייב שמונה חטאות, כאשר החיוב המתווסף עליו לעומת עושה החבית הוא מכה בפטיש. רש"י (שם ד"ה תנור) מבאר מדוע בתנור שייך מכה בפטיש ואילו בחבית לא:

.. אבל בחבית ליכא משום מכה בפטיש **דמאליה נגמרה מלאכתו** בתנור.

בדברי רש"י מדויק שעל עשיית חבית אין מתחייבים משום מכה בפטיש מאחר וגמר המלאכה נעשה על-ידי התנור. החבית נוצרה בגרמא ולא היוצר צר אותה בידיו, ועל מלאכה הנוצרת מאליה לא ניתן לחייב מדין מכה בפטיש.

על בסיסו של חילוק זה נוכל ליישב את הקושיה, מדוע על צלייתה של ביצה בחמה אנחנו לא מחייבים משום מכה בפטיש – מכה בפטיש אינה מכלל המלאכות אשר דרך עשייתן בגרמא. דווקא במליח הישן וקולייס האיספנין, חייבו האחרונים משום מכה בפטיש, משום ששם לא מדובר במלאכה הנעשית בגרמא – מיד עם ההדחה מתקבלת תוצאת הבישול.

אלא שהחילוק אותו מציע המנ"ח ייתכן ויהיה נכון לראשונים לאור דברי החזו"א, אך הוא לא בהכרח יתאים לשיטת רש"י, ביחס לגרמא בשבת, ונבאר דברנו.

נתקיימה מחשבתו

רש"י פרש באופן אחר את הסוגיה בב"ק (ס ע"א). לפי דבריו, הקריטריון המחייב במלאכות הגרמא בשבת תלוי בשאלה, האם ניחא ליה בתוצאה שנתקבלה, או בלשונו שלו, 'האם נתקיימה מחשבתו'. אין שאלת החיוב תלויה בשאלה האם זוהי הדרך היחידה לעשיית המלאכה כפי שפרש זאת החזו"א. האחרונים הבינו בדברי רש"י שכל מלאכה הנעשית בשבת בגרמא מחייבת אם ניחא לו לאדם בתוצאה, ואם נעשתה מחשבתו.

מכה בפטיש באוכליין

אם כן, גם על מלאכת מכה בפטיש הנעשית בגרמא, יש לחייב לשיטתו, שהרי סוף-סוף נתקיימה מחשבתו. בשל כך ננסה לטוות דרך חדשה אשר באמצעותה נבאר מדוע לשיטת רש"י אינו מתחייב על צליית הביצה בחמה משום מכה בפטיש.

'מכה (בפטיש)' בידיים

אם המניח ניסה לחדד את הייחודיות של מלאכת בישול ביחס לשאר המלאכות, ובתוכן מלאכת מכה בפטיש, אנו ננסה לעמוד על ייחודיותה של מלאכת מכה בפטיש ביחס לשאר מלאכות שבת. יחודיות אשר בגללה בשאר המלאכות נחייב אף על גרמא, ובלבד שתקיים מחשבתו, ואילו במכה בפטיש, אף אם תתקיים מחשבתו – יותר הדבר.

ניתן להציע שמכה בפטיש נבדלת משאר המלאכות, בכך שבמלאכה זו נדרש מעשה בידיים. ניתן לבסס זאת על פשט הביטוי מכה בפטיש, המורה על הכאה שהיא עשיית מעשה בידיים. מלבד זאת, לפי חלק מן הראשונים, על מלאכת מכה בפטיש מתחייבים רק כאשר אנחנו לא יכולים לחייב משום אף אב אחר. ברמה מסוימת, מלאכת מכה בפטיש נתפסת כמלאכת 'ברירת מחדל'. מדובר במלאכה אשר המוקד בה אינו במעשה, כי אם בתוצאה. בשל כך ייתכן שכדי לחייב משום מכה בפטיש נצריך דווקא מעשה בידיים.

ננסה להוכיח הבנה זו על סמך סוגית פותח בית הצוואר בשבת.

פותח בית הצוואר

בגרמא (מח ע"א) נאמר:

אמר רב: הפותח בית הצוואר בשבת חייב חטאת. מתקיף לה רב כהנא: מה בין זו למגופת חבית? א"ל: זה חיבור וזה אינו חיבור.

רש"י (שם, ד"ה הפותח וד"ה חייב) באר:

הפותח בית הצוואר של חלוק **לכתחילה**, חייב חטאת דהשתא קמשוי ליה מנא וחייב משום מכה בפטיש והיינו גמר מלאכה.

רש"י אומר שהפותח בית הצוואר בשבת חייב משום מכה בפטיש. הוא מדגיש שדווקא על הפתיחה הראשונית של החלוק מתחייב משום מכה בפטיש. רבנו תם

(מובא בריטב"א מכות ג ע"ב), חולק על רש"י וסובר שדווקא בפתיחת בית הצוואר בפעם השנייה מתחייב משום מכה בפטיש :

...דרב לאו בפותח פתח חדש לגמרי, אלא שכבר נפתח בחול, אלא שסגרו אותו ע"י סגירת תפירת חוט או בגד באמצעותו כדרך שעושין מכבסי בגדים... ופותח בשבת, או חוט, או אותו בגד שהיה שם חייב חטאת משום גמר כלי.

ר"ת, בשונה מרש"י הבין שדווקא על הפתיחה החוזרת מתחייב משום מכה בפטיש, ולא על הפתיחה הראשונית. ייתכן ור"ת הבין כרמב"ם (שבת י, י) שעל הפתיחה הראשונית מתחייב משום קורע, או כתוס' בשבת (שם, ד"ה וכו') – משום פותח פתח, כאשר רק על הפתיחות הבאות חייב משום מתקן כלי. אך מרש"י משמע שעל הפתיחות הבאות הוא אינו מתחייב, אלא דווקא על הפתיחה הראשונית, אותה פתיחה שיוצרת את הכלי. מדוע רש"י סבור שהפתיחות החוזרות לא תחשבנה כמכה בפטיש? רש"י (מח ע"ב, ד"ה מגופה) עומד על החילוק שבין פתיחת בית הצוואר לפתיחת מגופת החבית :

מגופה אינה מן החבית עצמו ואע"פ שדבוקה בו אינו חשוב חיבור שהרי לינטל עומדת, אבל הבגד כשנארג כולו חבור.

רש"י מסביר שכאשר אורגים בגד, כאשר יוצרים את הבד, לא ברור היכן יפתח הפתח, ראשית יוצרים מארג שלם, "הבגד כשנארג – כולו חבור". בחבית, לעומת זאת, מראש ידוע שהמגופה נפרדת מהחבית, בראשונה נוצרה החבית ואליה חוברה המגופה. מכיוון שמהרגע הראשון כל ייעודה של המגופה לפתיחה – אין זה חיבור. הוא הדין בפתיחת בית הצוואר בפעמים הבאות. כאשר אדם תופר את בית הצוואר במטרה לכבס את הבגד, אמנם הפתח תפור, אבל ידוע היכן הוא ייפתח. לפיכך, אנחנו רואים אותו כבר מעכשיו כפתוח, ואינו חייב על פתיחתו משום מכה בפטיש. מכל מקום יש מקום לשאול על פרושו של רש"י, מדוע אין הפתיחה נחשבת כמכה בפטיש, הרי סוף-סוף הן החבית והן הבגד, לא היו ראויים לשימוש וכעת בעקבות הפתיחה ניתן לעשות בהם שימוש. וכבר הגדיר רש"י (ביצה לד ע"א, ד"ה אין מפצעין) "דכל מידי דעביד להשתמש בו הוי תקון כלי".

מכה בפטיש באוכלין

נראה לומר בשיטת רש"י שמאחר והכלי כבר קיים, החיבור אינו נחשב חיבור אמיתי, וכל מה שנצרך הוא לחשוף אותו. האדם באותה פתיחה מחודשת, לא יוצר כלי. האדם מסיר את המגופה; האדם מסיר את החוטים, והכלי, או הבגד מתגלים מאליהם – הכלי כבר קיים, כלי שנוצר מאליו אין חייבים עליו משום יצירת כלי. רק אם האדם צר את הכלי בידיו, ניתן לחייבו משום מכה בפטיש.

כוח אחר מעורב בהן

ניתן ללכת צעד נוסף ולומר, ששיטת רש"י הגורסת כי 'ניחא ליה' מועיל לחייב בגרמא, אמורה דוקא במלאכות שמוגדרות ככאלה התלויות בכוח אחר המעורב בו. רק במלאכות מבשל, מבעיר, מכבה וזורה נשתמש בכלל זה.²

הבנת רש"י גורסת כי דווקא על אותן מלאכות המושפעות מכוחות הטבע, מתחייבים אף כאשר המלאכה נעשית בגרמא. באותן מלאכות המוגדרות כמלאכות אשר 'כוח אחר מעורב בהן', אנחנו רואים את כוחות הטבע כידא אריכתא של האדם. כדי שאנחנו אכן נראה את כוחות הטבע כידא אריכתא של האדם, נצרכת מחשבה אשר תקשור בין מעשה האדם, לבין התוצאה המתקבלת באמצעות כוחות הטבע.³

הבנה זו תוכל להסביר גם את הסתירה כביכול בין דברי הגמרא (בבא קמא ס ע"א) האומרת שבשבת חייב בגרמא, לבין הגמרא (שבת קכ ע"ב) האומרת כי גרמא מותרת בשבת. על בסיס ההבנה הזאת, נבאר שכאשר הגמרא בב"ק אומרת שמתחייבים בשבת על גרמא, כוונתה למלאכות שכוח אחר מעורב בהן. לעומת זאת הגמרא בשבת, הקובעת שמלאכה הנעשית בגרמא אינה מלאכה, מתייחסת לשאר המלאכות.

כמו כן, לפי ההבנה הזו בשיטת רש"י, הוא לא יקבל את פסיקת הריטב"א, המרדכי והר"ן בענין חק תוכות בשבת. לדעת ראשונים אלה, היוצר אותיות בדרך של חק

---

² רש"י (מז ע"ב) מבאר שהמניח כלי המכיל מים תחת הנר בשבת על מנת שיפלו לתוכו ניצוצות – חייב משום מכבה, על אף שתהליך זה לא יקרה מייד בשעת הנחת הכלי. הגרי"ד סולובייציק (שיעורי הגרי"ד סולובייציק על מסכת שבת) תולה זאת ביסוד של כוח אחר מעורב בו, שלדבריו רש"י מקבלו גם לענין שבת, ולא רק לגבי נזיקין.

³ מהסוגיה בגמרא (מז ע"ב) ופרוש רש"י עליה, ניתן לזהות באופן מובהק רעיון זה.

תוכות בשבת – חייב, אף-על-פי שבגט ובספר תורה אין זו כתיבה. סברת החילוק בין שבת לספר תורה היא, שבשבת מלאכת מחשבת אסרה תורה, ואף בחק תוכות נתקיימה מחשבתו. לפיכך, אף-על-פי שהאותיות נוצרו מאליהן, אנו מחייבים אותן משום שמחשבת הכתיבה שלו נתקיימה.

רש"י על-פי דברנו לא יקבל את החילוק הזה, שהרי לדידו הכלל, 'נתקיימה מחשבתו', תקף רק למלאכות אשר 'כוח אחר מעורב בהן', ומלאכת הכתיבה לא נכללת בהן.

נסכס:

הבה"ל הסיק שאין מכה בפטיש באוכלין מכוח זה שבבישול בחמה אין חיוב מדאורייתא, ולכאורה היה ראוי לחייב מדין מכה בפטיש, ודלא כלבוש והפמ"ג. בארנו את שיטתם בכך שדווקא במלאכת בישול חייב למרות שהמלאכה נעשית בגרמא, מכיוון שזו דרך עשיית המלאכה. שבנו והקשינו, שמחקירת האחרונים בעניין גרמא משמע שרש"י סובר, שאף-על-פי שאין דרך בני אדם לבצע את המלאכה בגרמא – חייב, אם ניחא ליה בתוצאה. הצענו שני כיוונים ליישוב הקושיה:

כיוון ראשון – מלאכת מכה בפטיש חריגה. גריעותה, בשונה משאר מלאכות שבת, גורמת לכך שעשייתה בידיים תהווה תנאי להתחייב עליה.

כיוון שני – מלאכת זורה היא החריגה, מכיוון שהיא שייכת לקבוצת מלאכות התלויות בכוחות הטבע, ודווקא בהן התחדש בשבת, שאנחנו רואים מעשים הנעשים בגרמא כמעשי האדם.

מחתכין את הדלועין לפני הבהמה

בדברי הראשונים מצאנו יסוד לכך שיש דין מכה בפטיש באוכלין בדברי התוספות במסכת ביצה.

בסוגיה בריש ביצה (ב ע"א), הגמרא מנסה להביא הוכחה מהמשנה בשבת (קנו ע"ב), שבשבת פסקין כר' שמעון במוקצה:

אמר לך רב נחמן: גבי שבת, דסתם לן תנא כרבי שמעון, דתנן: מחתכין את הדלועין לפני הבהמה, ואת הנבלה לפני הכלבים - מוקים לה לבית הלל כרבי שמעון.

מכה בפטיש באוכלין

תוס' מבארים שאין לחתוך את הדלועין משום 'שווי אוכלא'. מפשט הסוגיה עולה שמדובר באיסור הנובע מדין מוקצה, שהרי מכאן מביאה הגמרא הוכחה לכך שפסקינן במוקצה כר' שמעון. אכן, מרש"י (שבת קנה ע"א) עולה ששווי אוכלא אסור, מכיון "שהו"ל אולודי אוכלא בשבת", ופרש הפני יהושע (שבת נ ע"ב, ד"ה בגמרא), שנראה שרש"י אסר זאת מדין מוקצה.

אלא שתוס' אומרים שרק החלק השני הובא כראיה. כלומר, רק הקביעה ביחס להנחת הנבלה לפני הכלבים מהווה ראיה לפסיקת המשנה כשיטת ר' שמעון, ואילו הקביעה ביחס לדלועין אינה שייכת לדיני מוקצה. אם כן, מה משמעות האיסור של שווי אוכלא בתוספות?

יש מקום גדול לומר שמדובר באיסור של מכה בפטיש. אמנם לא ברור מה היא רמת האיסור – האם האיסור הוא מדאורייתא, או מדרבנן, אך על כל פנים נראה מדברי תוס' שאף באוכלין שיכת מלאכת מכה בפטיש. ולפי זה מצאנו ראיה בדברי תוס' לכך שאף לשיטתם קים דין מכה בפטיש באוכלין.

מלאכה המתקיימת

עד כה הוכחנו ברש"י שאין שום הכרח לומר בשיטתו, שאין מכה בפטיש באוכלין, מכוח העובדה שהוא באר שהחיוב בהדחת מליח הישן וקולייס האיסיפנין הוא משום בשול. כעת נעמוד על הסברא בגינה סברו כמה מן האחרונים, שלא שייכת מלאכת מכה בפטיש באוכלין.

הבה"ל סבר שמאכלים מופקעים לחלוטין מדין מכה בפטיש, כפי שצינו, מהי הסברא לומר שדין זה לא יחול באוכלין?

באר הרב שלמה זלמן אוירבך שמאחר ומאכלים מיועדים לאכילה, הרי שהם מוגדרים כדבר שאינו מתקיים, ועל כן דין מכה בפטיש אינו שייך בהם.

ישנו דין ידוע של המרדכי לגבי מחיקת אותיות עוגה בשבת. המרדכי (ז, שט) רוצה לאסור אכילת עוגה שכתובות עליה אותיות מדין מוחק, וכך פסק להלכה הרמ"א (שמ, ג), ובדרכו צעדו המשנ"ב (שמ, ס"ק יז) והחזו"א (סא, ס"ק א).

אך ישנם מספר אחרונים שמערערים על פסיקת הרמ"א, אחד מהם הוא הפמ"ג (שטז, ז). אחת מטענותיו של הפמ"ג היא שמדובר בכתיבה שאינה מתקיימת, שהרי כונת האדם בשעה שהוא יוצר את הכתב היא לאכלו, ואם הכתב אינו מוגדר ככתב המתקיים, הרי שגם באכילתו אין מחיקה.

כוון דומה לכוון שמעלה הפמ"ג עולה בתוס' (שבת צד ע"ב, ד"ה וכו'). תוס' מחלקים בין אריגת נימין שנחשבת אריגה לבין קליעת שער, שאינה נחשבת אריגה, לפי ש"אין סופה להתקיים - **שעומדת לסתירה**". מאחר וכל קליעת שער היא זמנית, הרי שהיא אינה מוגדרת כמלאכה המתקיימת.

החזו"א⁴ (שם) חולק על הפמ"ג וסובר שאותיות הכתובות על עוגה לא עונות על גדרי כתיבה שאינה מתקיימת. טעמו של החזו"א הוא, שהגדרתה של 'מלאכה מתקיימת' תלויה בשאלה, האם אותו מעשה מתקיים מצד עצמו, או לא. שאלה זו תלויה בנתונים אובייקטיביים, ולא כונת האדם היא שמגדירה את המושג 'מתקיים'.

ברמב"ם (י, יז) עולה כוון הפוך. הרמב"ם פוסק, שהכותב על העור חייב, אף-על-פי שחמימות בשרו מעברת הכתב. ברמב"ם עולה שכיון שכתובה על העור היא כתיבה טובה מצד עצמה, ורק גורם חצוני (חמימות הבשר) הוא שמונע מהכתב להתקיים, חייב. העולה מדברי הרמב"ם הוא שאף-על-פי שהאדם בכתבתו יודע שכתבתו לא תאריך ימים, הוא מתחייב. ומכאן שלדעת הרמב"ם דעת האדם היא אינה זו שמגדירה את המלאכה כמלאכה המתקיימת.⁵

השתא דאתינן להכי, תמוהה מאד פסיקת האחרונים ביחס למכה בפטיש באוכלין, ונראה שהדעות הפוכות: הפמ"ג סבור שיש מכה בפטיש באוכלין, אף-על-פי שאת הכתיבה על גבי העוגה הוא הגדיר ככתיבה שאינה מתקיימת. המשנ"ב שפסק באותיות שעל גבי העוגה כי אין לחתוך את העוגה, לכאורה משום שסבר שמדובר בכתיבה המתקיימת, סבור כאן שאין זו יצירת האוכל מלאכה המתקיימת, ועל כן אין מכה בפטיש באוכלין.

יישוב דברי הפרי מגדים

הגמרא (קטו ע"ב) מסתפקת האם מותר להציל מן הדלקה ספר תורה שנכתב בסם ובסקרא. הסברא אותה מעלה הגמרא שלא להציל, היא שמדובר בכתיבה שאינה מתקיימת. שואל על כך הרשב"א (שם, ד"ה הא), כיצד הגמרא אומרת שכתובה בסם

⁴ כך כתב המנ"ח (מוסד השבת, אות טו), וכן כתב בכף החיים (שכא, קיג), וכן בשו"ת תפילה למשה (חלק א סימן נ אות ו).

⁵ וכן באר המנ"ח בשיטת הרמב"ם במלאכת צובע, שאין מלאכה המתקיימת תלויה בכונת האדם.

מכה בפטיש באוכליין

ובסקרא היא כתיבה שאינה מתקיימת, הרי שנינו במפורש (קד ע"ב) שהכותב בסם ובסקרא בשבת חייב, לפי שזו כתיבה המתקיימת. ועונה הרשב"א:

וי"ל דמקיימי קצת, עד שדרכן של בני אדם לכתוב בהן דברים שאינן עשויין לקיימן לעולם אלא זמן אחד, כספרי הזכרונות וכיו"ב. והלכך לעניין שבת מלאכת מחשבת היא. אבל לעניין ספרים דבעינן דבר המתקיים לעולם הני לא מקיימי

הרשב"א מחלק בין גדר 'מתקיים' בכתיבת סת"ם, להגדרת 'מתקיים' בכתיבה בשבת. בכתיבה הנעשית בשבת 'מתקיים' תלוי בדעת האדם לפי שבשבת 'מלאכת מחשבת אסרה תורה'. לכן, אף-על-פי שאותה כתיבה לא תעמוד לעולם - חייב במקרה שבו הוא אינו נזקק לכך שהכתיבה תחזיק לעולם. לעומת זאת, בכתיבת סת"ם בעינן שהכתיבה תעמוד לעולם.

הפמ"ג פליג עליה בחדא, שהרי לשיטת הרשב"א ההגדרה של כתיבה המתקיימת בשבת תלויה בתוצר שבו האדם מעוניין. אם האדם מעוניין ליצור ספר זכרונות, הרי שלא נדרשת כתיבה המתקיימת לעד, לפי שלתוצר זה אין צורך בקיום נצחי. לעומת זאת, לפי הפמ"ג אין הבדל בין הכתיבה בשבת לכתיבה בספר תורה. הגדרתם משותפת – כתיבה המתקיימת לעד.

מצד שני, הפמ"ג מקבל את הנחת הרשב"א, שדעת האדם היא שמגדירה את ה'מתקיימת' שבמלאכות שבת, ולא רק המציאות.

בירושלמי (פרק ז הלכה ב) נאמר, שר' יוחנן ור"ל ישבו במשך שלוש שנים וחצי וסיווגו את כל מלאכות שבת לאבות, וכל מלאכה שלא מצאו לה שיוך, סווגו אותה למלאכת מכה בפטיש. העולה מדברי הירושלמי הוא, שמלאכת מכה בפטיש היא מלאכה שמהוה תחליף למלאכה ייחודית יותר, ספציפית יותר.

כאשר לא ניתן לחייב על עשיית מלאכה מסוימת, מכיוון שמציאותית חסרים פרמטרים מסויימים, הדרושים לחיוב, אולם מצד שני ישנה כאן יצירה משמעותית, מחייבים לפי הירושלמי משום מכה בפטיש.

ומכאן ליישוב פסקי הפמ"ג. ברמה מסוימת נוכל לומר, שעקרונית הינו צריכים לחייב משום האב המאפין את המלאכה, אולם מכיוון שלא ניתן לעשות זאת, ישנו

ערוץ חיוב נוסף – מכה בפטיש. כאשר אנחנו מדברים על גמר מלאכה באוכלין, אנחנו אומרים שעקרונית, היה לנו לחייב אדם מדין אפיה, בשול⁶ וכד', אולם התקון לא נעשה על-ידי האור, ולכן מלאכת מכה בפטיש מהוה תחליף לאותן מלאכות. מכיון שבאותן מלאכות אין צורך בכך שהתוצר יהיה תוצר המתקיים לעד, הוא הדין במלאכה החלופית. כלומר במלאכות אשר כל ענין הכשרת חומר הגלם למאכל, אין צורך שדעת האדם תכוון לקיומו הנצחי של המאכל. ההגדרה הבסיסית ביותר של מאכל, היא היותו עומד לאכילה ולא לקיום, ועל כן באותן מלאכות ודאי שלא נדרש קיום נצחי, לשיטת הפמ"ג, והוא הדין במכה בפטיש כמלאכה האלטרנטיבית. במלאכת כתיבה נדרש אותו קיום כבשאר מלאכות שבת, ולכן אף-על-פי שהתוצר בו עסקין הוא מאכל, נדרש קיום מוחלט.

יישוב דברי המשנה ברורה

המשנ"ב, בשונה מהפמ"ג יסבור שאוכלין אכן מופקעים מדין מכה בפטיש, מכיון שכל ענינם הוא אכילתם-פְּלוּגִים. הכתב, כאמור, אף-על-פי שנעשה על-ידי מאכל, ולא נעשה במגמה שיעמוד לעולם, הרי הוא כתב. מדוע במכה בפטיש סבר המשנ"ב כי המאכלים מופקעים מדין זה, ודעת האדם מגדירה את מדת קיומם, ואילו לגבי כתיבה לא הפקענו את המאכלים מתוך הנחה שאיננו מתחשבים בדעת האדם? יתכן ולשיטתנו ישנו חלוק עקרוני בין אופי המלאכות. בדברי הפמ"ג חלקנו ואמרנו שבמלאכת כתיבה, בשונה ממלאכת מכה בפטיש, נדרש קיום באוכלין. במשנ"ב החלוק בין המלאכות אינו בשאלת הקיום כי אם בשאלה עד כמה דעת האדם מגדירה את החפץ. מלאכת מכה בפטיש הנה מלאכה סוביקטיבית אשר כל כולה תלויה בדעת האדם. על כן, לדעת המשנ"ב, במלאכה זו דעת האדם משמעותית. לעומת זאת, מלאכת הכתיבה שהנה מלאכה אוביקטיבית אינה מושפעת ממחשבת האדם. ראייה לכך שמלאכת מכה בפטיש היא מלאכה סוביקטיבית ניתן להביא מדברי רש"י (סוכה ג ע"ב).

⁶ ישנה חקירה ידועה באחרונים, האם מלאכת בשול הנה מלאכת השבחה, או מלאכת הכשרת המאכל לאכילה. לדידנו יהיה נח יותר להבין שמדובר בהכשרת המאכל לאכילה.

ת"ר אין ממעטין ביו"ט (את עלי ההדס), משום ר"א ב"ר שמעון אמרו: ממעטין. והא קא מתקן מנא ביו"ט! אמר רב אשי: כגון שלקטן לאכילה, ור"א ב"ר שמעון סבר לה כאבוה דאמר דבר שאין מתכוון מותר, והא אביי ורבא דאמרי תרוויהו: מודה ר"ש בפ"ר ולא ימות! הכא במאי עסקינן דאית ליה הושענא אחריתי.

רש"י מסביר במקום, שאם יש לו הדס נוסף אין כאן תקון כלי מבחינת האדם, שהרי יש לו הדס נוסף בו הוא יכול לצאת ידי חובת המצוה. הרי שמלאכת תקון כלי אינה מוגדרת באופן אוביקטיבי, אלא באופן סוביקטיבי, ואם אין בכונת האדם ליצור דבר שיעמוד לעד הרי שהוא פטור. מלאכת כותב דומה לשאר המלאכות בכך שהגדרים בה הם גדרים אוביקטיביים, שאינם תלויים בכונת האדם. מלאכת מכה בפטיש, כפי שמשמע ממספר סוגיות, הנה מלאכת אומן. מלאכת אומן היא מלאכה שבה אנחנו רואים את האומן כמי שמעצב את החפץ, ומטביע עליו את חותמו. בשל כך אנחנו רואים את אותה מלאכה כמי שהגדרתה תלויה באופן מוחלט בדעת האומן, בדעת היוצר. בשל כך המשנ"ב, ראה את רמת הקיום של המלאכה כמה שתלוי בדעת האדם בשונה ממלאכת הכתיבה. ניתן לחלק בדרך אחרת בין מכה בפטיש לבין כתיבה. במכה בפטיש המלאכה יוצרת כלי, הגדרת כלי היא דבר שניתן להשתמש בו שמוש רב פעמי. וכך מבואר בדברי רבנו יונתן (ביצה לב ע"ב):

ואסור לשבור את החרס או הדומה לו ביו"ט משום דקמתקן מנא... אבל דבר שכלה ע"י השימוש בו וא"א להשתמש בו פעם נוספת אין לו שייכות כלי כלל, ואין לאסור תיקונו משום מתקן כלי.

אולם, בספר מנוחת אהבה⁷, מבאר שרש"י ושאר ראשונים אינם סוברים כך, לפי שבגמרא (ביצה לב ע"א) נאמר שאין לחתוך את הפתילה, ורש"י מבאר שאין לעשות זאת מכיוון שפעולה זו יוצרת את הפתילה, יוצרת כלי. ומכאן מסיק המנוחת

⁷ חלק ג, פרק טז, סעיף יא, הערה 33.

אהבה, שגם חפץ ששמושו הוא כלויו מוגדר ככלי. ואף הביא במנוחת אהבה את דברי הבן-איש-חי⁸, שכתב שאין למלא ביום טוב את כיסי הסיגריות ב'טיטון', והממלא אסור משום תקון מנא, אלא יעשה זאת בערב יום טוב. והנה גם מדבריו מוכח שאף דברים המתכלים בשמושם - מוגדרים ככלים.

סיכום

בחלק הראשון של המאמר יישבנו את קושיית המשני"ב על הלבוש והפרי מגדים, מצליית ביצה בחמה. מתוך בירור הגדרת מלאכת מכה בפטיש, בארנו מדוע במלאכה הנעשית בגרמא דוגמת צליית הביצה בחמה, לא ניתן יהיה לחייב משום מכה בפטיש, הן לשיטת רש"י והן לשיטת הרא"ש.

בחלקו השני של המאמר ניסינו לעמוד על סברת הרב שלמה זלמן אוירבך המבארת מדוע יש לומר שמלאכת מכה בפטיש, אינה שייכת באוכלין. סברתו היא שיצירה באוכלין הינה מלאכה שאינה מתקיימת, ומכוח זה הצבענו על סתירה בשיטותיהם של המשני"ב והפמ"ג, ביחס להגדרתה של מלאכה המתקיימת, וניסינו ליישב את דבריהם.

---

⁸ שנה ראשונה, פרשת במדבר, אות כא.